

Rigische Politische Zeitung ja selle kaks lisalehte 1780. ja 1781. aastast

KAAREL VANAMÖLDER

Sissejuhatus

17. ja 18. sajandil Balti provintside ilmunud perioodilisi ajakirjandusväljaandeid võib sisu ja funktsiooni järgi jagada kolmeks. Vanim, juba 17. sajandi alul Saksamaal tekkinud tüüp oli peamiselt välisuudiseid kajastav **ajaleht** (*Zeitung, Politische Zeitung*), mis edastas Euroopa postiteede kommunikatsioonivõrgustikus levivaid teateid.¹ Sellised ajalehed on näiteks Rigische Novellen (1680/1681–1710, Riia), Reval(i)sche Post-Zeitung (1689–1719, Tallinn), Narvische Post-Zeitung (1702, Narva), Rigische Politische Zeitung (1777/1778–1797), aga ka näiteks Mitauische Zeitung (1765/1766–1856, Jelgava) ja Dörptsche Zeitung (1789–1875, Tartu), ehkki viimaseid on peetud juba ka nn üldlehe suunas arenevateks väljaanneteks, millel on mitmeid erinevaid rubriike.²

18. sajandi teisel veerandil ilmusid lühikesel perioodil kasvatusliku sisuga **moraaliaajakirjad** (*Moralische Wochenschrift*), mille tüüp tekkis 18. sajandi alguses.³ Neil praegu pikemalt peatuda pole vajalik.

Kronoloogiliselt kolmanda tüübina levisid 18. sajandi teisest poolest kohalike avalikkusele suunatud lokaalseid teateid edastavad info- või **kuulutustelehed** (*Intelligenzblatt*). Tüübina tekkis see Inglis- ja Prantsusmaal.⁴ Kuulutustelehed

---

Kaarel Vanamõlder, PhD, vanemteadur, Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus; kommunikatsiooni- ja praktilise ajaloo dotsent, Tallinna Ülikool, Narva mnt 25, 10120 Tallinn, kaarel.vanamolder@tlu.ee

¹ J. Wilke. Die Zeitung. – Von Almanach bis Zeitung. Ein Handbuch der Medien in Deutschland 1700–1800. Hrsg. von E. Fischer, W. Haefs, Y.-G. Mix. München: C. H. Beck, 1999, lk 388–402; vt ka K. Vanamõlder. Kuidas täita pool sajandit kestvat pausi? Ajakirjandus Riias 17. ja 18. sajandil kommunikatsioonialal vaatenuurgast. – Muutused, ümberkorraldused, uuendused. Varauusaja arengujooned Eesti- ja Liivimaa 1520–1800. Koost. M. Seppel, M. Maasing. (Acta Universitas Tallinnensis) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2023, lk 380–407, siin lk 384–385.

² Balti kirjakuultuuri ajalugu, I: Keskused ja kandjad. Koost. L. Lukas. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2021, lk 160–161.

³ A. Šemeta. Rigaer Moralische Wochenschriften kurz vor der Etablierung einer lokalen Öffentlichkeit in Livland. – Aufklärung der Medien. Die baltische Aufklärung im europäischen Kontext. Hrsg. von L. Lukas, S. Pasewalck, V. Hoppe, K. Renner. (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa 86.) Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2022, lk 167–184.

⁴ H. Böning. Das Intelligenzblatt. – Von Almanach bis Zeitung, Ein Handbuch der Medien in Deutschland 1700–1800. Hrsg. von E. Fischer, W. Haefs, Y.-G. Mix. München: C. H. Beck, 1999, lk 89–104; W. Faulstich. Die bürgerliche Mediengesellschaft (1700–1830). (Die Geschichte der Medien, 4.) Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2002, lk 32–35.

oli Rigische Anzeigen (1761–1852, Riia) ja Revalsche Wöchentliche Nachrichten (1772–1852, Tallinn).

Eri tüüpi ja funktsiooniga väljaanded toimisid ajakirjandusturu erinevates osades paljuski üksteist täiendavalt: ajaleht edastas välis- ja kuulutusteleht kohalikke teateid, mistõttu ei saa neid vaadelda otseselt konkurentidena ega anda ühe sisu kohta hinnanguid teise põhjal. Küll on aga näiteks ajaleht Rigische Politische Zeitung (edaspidi RPZ) jäänud Riias samal ajal ilmunud kuulutustelehe Rigische Anzeigeni (edaspidi RA) varju, sest viimase kuulutused ja teadaanded on pakkunud head ainet 18.–19. sajandi sotsiaal- või mikroajaloo uurimiseks.⁵ Pealegi avaldas RA vahemikus 1761–1776 nn õpetatud lisasid (*Gelehrte Beyträge*), millel on oluline tähendus Balti valgustusdiskursuses.⁶

Samas on RPZ-i puhul, mis oli siiski üks esimesi Põhjasõja järgselt ilmuma hakanud ajakirjandusväljaandeid (ja esimene ajaleht) Liivimaal, jäänud küsimata: miks see üldse ilmuma hakkas, millised olid väljaande eeskujud või mõjutajad, kuidas seda kokku pandi ja lõpuks – millist tüüpi väljaandega on üldse tegemist? Kuna RPZ-ist sai 19. sajandil Balti provintside ilmunud mõjuka päevalehe Rigasche Zeitung (1797–1889; 1907–1919) eelkäija, on seda üldiselt vaadeldud ka kui Rigasche Zeitung esimest (ja vähem tähtsat) ajajärku.⁷

⁵ M. Taube. Rīgas pirmie laikraksti kā kultūrvēstures avots (XVII un XVIII gs.). – Grāmatas un to krātuves. Rīga: Zinātne, 1966, lk 82–126.

⁶ I. Jürjo. Aufklärung im Baltikum. Leben und Werk des livländischen Gelehrten August Wilhelm Hupel (1737–1819). – Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, Band 19. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2006, lk 184–185; A. Šemeta. Saksakeelne perioodika Liivi- ja Kuramaal enne 1800. aastat. – Uutmoodi ja paremini! Ühiskondlikest muutustest 18. sajandil ja 19. sajandi algul. Koost. K. Kaju. (Rahvusarhiivi toimetised, 2 (33).) Tartu: Rahvusarhiiv, 2018, lk 168–173; Medien der Aufklärung – Aufklärung der Medien. Die baltische Aufklärung im europäischen Kontext. Hrsg. von L. Lukas, S. Pasewalck, V. Hoppe, K. Renner. (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, 86.) Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2022; M. Laur. Das kurze 18. Jahrhundert. Kulturelle Entwicklungen in Est- und Livland. – Das Baltikum. Geschichte einer europäischen Region, 2: Vom Beginn der Frühen Neuzeit bis zur Gründung der modernen Staaten. Hrsg. von K. Brüggemann, D. Henning, R. Tuchtenhagen. [Stuttgart] Hiersemann Verlag, 2021, lk 309–405, siin lk 395; A. Šemeta. Rīgaer Periodika des 18. Jahrhunderts als Medium des kulturellen Gedächtnisses der Stadt Riga. – Erinnerungsmetropole Riga. Deutschsprachige Literatur- und Kulturvielfalt im Vergleich. Hrsg. von M. Jaumann, K. Schenk. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2010, lk 117–126; Balti kirjakultuuri ajalugu, I, lk 158–159.

⁷ A. Buchholtz. Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588–1888. Riga: Müller, 1890, lk 223–224; O. Grosberg. Die Presse Lettlands. Mit einem geschichtlichen Rückblick. Riga: Baltischer Verlag, 1927, lk 16–17; J. von Eckardt-Riga. Beiträge zur Geschichte des deutsch-baltischen Zeitungswesens. Ludwigshafen am Rhein: J. Waldkirch, 1929, lk 6–7; R. Seeberg-Elverfeldt. Dreihundert Jahre deutschbaltische Presse. – Zeitschrift für Ostforschung 1977, 26 (4), lk 651–670, siin lk 659–660; E. Jansen. Baltisaksa ajakirjanduse areng XVII–XIX sajandil. – Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed. Eesti ajakirjanduse arengust (XVII sajandist XX sajandini). Koost. J. Peegel. Tartu, Tallinn: Tartu Ülikool, 1994, lk 267–300; V. Rudziša. Deutschsprachige Zeitungen in Riga aus dem 17. und 18. Jahrhundert. – Deutschsprachige Zeitungen in Mittel- und Osteuropa. Sprachliche Gestalt, historische Einbettung und kulturelle Traditionen. Hrsg. von J. Riecke, B.-M. Schuster. (Germanistische Arbeiten zur Sprachgeschichte, 3.) Berlin: Weidler Buchverlag, 2005, lk 79–89, siin lk 83; A. Šemeta. Saksakeelne perioodika Liivi- ja Kuramaal enne 1800. aastat, lk 159–190; Balti kirjakultuuri ajalugu, I, lk 156–157; R. Cerūzis. Rigasche Zeitung. Nacionālā enciklopēdija. <https://enciklopedija.lv/skirklis/163962-Rigasche-Zeitung> (20.01.2024).

Käesolevas artiklis tutvustatavad allikad aitavad seniseid teadmisi RPZ-i osas täiendada. Tegemist on RPZ-i 1780. ja 1781. aastakäigu lõpus eraldi lehena ilmunud teadaannetega (*Beylage, Bekanntmachung*). Allikad on aga seda põnevamad, et neis avaldub 18. sajandi lõpu valgustusaegse ajakirjanduse lugu, mille seosed ulatuvad Riias märksa kaugemale – nii Liivimaale ja Eestimaale, Hamburgi kui ka Peterburi.

RPZ-i numbreid leidub Eesti mäluasutustes suhteliselt rohkelt. Parim kollektsioon asub Tallinna Ülikooli akadeemilise raamatukogu (TLÜAR) Baltika osakonnas, mis sisaldab terviklikult või suuremal määral säilinud aastakäike vahemikust 1789–1797; puudub üksnes esimene, 1788. aasta, millest on olemas vaid avanumber.⁸ Üksikuid numbreid leidub ka Eesti rahvusraamatukogus ja rahvusarhiivis.⁹ Rikkalikud kollektsioonid asuvad Läti rahvusraamatukogus ja Läti ülikooli akadeemilises raamatukogus,¹⁰ RPZ-i numbreid on kahtlemata mujalgi.

Ehkki 1781. aastakäik on TLÜAR-i kollektsioonis tervikuna tallel, puudub sealt vaadeldav lisaleht. Haruldus on säilinud praegustel andmetel üksnes Läti rahvusraamatukogu kollektsioonis. Seetõttu alustangi kronoloogiliselt vastupidi ehk 1781. aasta teadaandega. Tõlked ei ole varustatud (joonealuste) kommentaaridega, sest allikate kontekst ja detailid avatakse seejärel käsitluses.

1. RPZ-i lisaleht 1781. aastakäigu lõpus (Lisa 1)¹¹

Teadaanne

Kui Rigische Politische Zeitung võib ilma eneseimetluseta väita, et on käesoleval aastal saavutanud kõik, mida eelmise aastakäigu lisas nr 103 ette võtma kohustus, siis usub ta, et võib nüüd õigustatult nõuda ka avalikkuse usaldust, kui lubab tuleval 1782. aastal veelgi suuremat täiuslikkust. Tähelepanelikele soosijaile ei ole kindlasti jäänud märkamata, et ta on sageli toonud huvitavaid uudiseid, millest üldiselt nii armastatud Hamburger Correspondentis kas üldse midagi ei leia või leiavad need siiski mainimist mõned postipäevad hiljem. Ta ei taha sellega vihjata, nagu usuks, et suudaks selle kõikvõimsa võistleja eest au kuidagi endale võita. Ta piirdus vaid oma kohustuse täitmisega, mis seisnes selles, et edastas lühidalt kõige huvitavaid uudiseid kuulsatest välismaistest avalikest lehtedest; ei olnud ühtegi ühekülgsset või enneaegset teadet, ja väga harva nägi vajadust neid tagasi võtta, mis alati usaldust nõrgestavad, mille kohta leiab sageli näiteid teistes ajalehtedes. Just

⁸ TLÜAR XIII-59, Rigische Politische Zeitung.

⁹ Eestis ilmunud saksa-, vene- ja muukeelne perioodika 1675–1940. Toim. E. Annus. (Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia, 5.) Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1993, lk 220–224.

¹⁰ Läti rahvusraamatukogu vanade raamatute ja käsikirjade osakonnas leidub peaaegu täielik kollektsioon RPZ-i ja Rigasche Zeitung'i aastakäikude ja lehenumbritega vahemikust 1778–1800. Läti ülikooli akadeemilises raamatukogus talletatavad numbrid kolmest esimesest aastakäigust on leitavad andmebaasist Periodika: <https://periodika.lndb.lv/#periodicalItem:1552> (08.02.2024).

¹¹ Läti rahvusraamatukogu haruldaste raamatute ja käsikirjade osakond. Bekanntmachung. Rigische Politische Zeitung, Beylage zum Monat December, 1781.

Bekanntmachung.

Wenn die Rigiſche Politische Zeitung ohne Eigenliebe behaupten kann, in dem jetztlaufenden Jahre alles dasjenige geleistet zu haben, wozu ſie in der Beplage zu No. 103. des vorigen Jahrganges, ſich anheißig machte, ſo glaubt ſie auch jetzt auf das Zurrauen des Publikums gerechten Anspruch machen zu können, wenn ſie mit dem künftigen Jahre 1782. noch mehrere Vollkommenheit verſpricht. Ihren aufmerkſamen Gönnern wird es nicht entgangen ſeyn, daß ſie ſowohl als intereſſante Neuigkeiten geliefert hat, von denen man in dem ſo allgemein beliebten Hamburger Correſpondenten entweder gar nichts, oder doch um einige Poſttag ſpäter Erwähnung fand. Sie will hiemit eben nicht ſagen, als wenn ſie glaubte, dieſer allzumächtigen Nebenbublerin irgend den Preis abgewonnen zu haben, oder ſie nur im geringſten verdrängen zu können. Sie begnügt ſich mit der Erfüllung ihrer Pflicht, die darin beſtand, daß ſie die intereſſanteſten Neuigkeiten aus den berühmteſten ausländiſchen öffentliſchen Blättern in gedrängter Kürze mittheilte; keine einſeitige und voreilige Berichte gab, und ſich ſehr ſelten zu Wiedererufungen, die allemal den Credit ſchwächen, genöthigt ſah, wovon man in andern Zeitungen nicht ſelten Beyſpiele antrifft. Mit eben dieſer unparteyiſchen Genauigkeit, wird ſie ſich auch ferner den Beyfall ihrer Gönner zu erhalten ſuchen. Was die verſprochene monatliche Beplage anlangt, ſo ſchmeichelt ſie ſich auch hierinn ihr Wort biſher erfüllt zu haben, und es biß zum Schluß dieſes Jahrganges pünktlich zu erfüllen. Wie aber, wenn ſie alsdann ſtatt dieſer monatlichen Beplage, wöchentlich ein Quartblatt zulegte, und ſolches noch zu den wichtigſten politiſchen Neuigkeiten, in Ermangelung deren aber zu gelehrten, ökonomiſchen und andern intereſſanten Artikeln beſtimmte; und dann es doch noch bey dem alten, in Vergleichung anderer, ſo mäßigen Preise von 5 Rthlr. 12. jährlich, für Einheimiſche, und 6 Rthlr. 12. für Auswärtige, denen es mit der Poſt zugeſandt wird, ließe? — Sollte ſich dieſe einheimiſche Zeitung eine beſſere Aufnahme, und mehrere Intereſſenten verſprechen können? — Auswärtige Gönner und Freunde, denen wir noch nicht die Ehre haben bekannt zu ſeyn, werden erſucht, ſich bey den Kapſler. Poſtämtern, oder directe bey uns zu melden. Die Pränumeration wird nach Belieben auf den ganzen oder halben Jahrgang gegeben.

Rigiſche Politische Zeitungs-Expedition.

RPZ-i lisaleht
1781. aastakäigu lõpus.
Läti rahvusraamatukogu
haruldaste raamatute ja
käsikirjade osakond

selle erapooletu täpsusega püüab ta ka edaspidi säilitada oma soosijate heakskiidu. Mis puutub lubatud igakuisesse lisa[lehte], siis meelitab ta end sellega, et on oma sõna seni pidanud ja täidab seda täpselt kuni selle aasta lõpuni. Kuidas aga, kui ta siis selle igakuise lisalehe asendab iganädalase kvartlehega¹², pühendades selle kõige tähtsamatele poliitilistele uudistele, nende puudumisel õpetatud ökonomilistele ja muudele huvitavatele artiklitele; kuid hoiab ikka veel vana, teistega võrreldes nii mõõduka hinna: 5 albertustaalrit aastas kohalikele ja 6 albertustaalrit välismaalastele, kellele see posti teel saadetakse? – Kas [siis] see kohalik ajaleht võiks endale lubada paremat vastuvõttu ja rohkem huvilisi? – Välismaa soosijatel

¹² Originaalis Quartalblatt.

ja sõpradel, keda meil veel ei ole au tunda, palutakse meldida keiserlikesse postkontoritesse või otse meile. Ettetellimist võimaldatakse vastavalt soovile kas tervele või poolele aastakäigule.

Rigische Politische Zeitungi toimetus

2. RPZ-i lisaleht numbrile 103, 1780 (Lisa 2)¹³

Lisa

Rigische Politische Zeitungi numbrile 103
Reedel, 25. detsembril 1780

Riia ja Liivimaa publikule

Nagu üldteada on, on meie naabruses juba mõned aastad olnud üks ajalehetoime- tus, mida toetab nii suur hulk tellijaid, et see ületab meie oma kolmekordselt: vaiel- damatult on tõendatud, et seal ei ole puudust üllastest patriootidest, kes kohalikele üldkasulikele asutistele ihaldatud toetust osutavad ja pigem oma uudishimu ühe või kahe päeva jagu talitsevad, kui rahuldavad seda võõrastest, tüütult paljusõnalistest ja sageli ebahuvitavatest ajalehtedest, seda isamaaliste toodete kahjuks.

Ilma eneseimetluseta usume, et võime väita, et Rigische Politische Zeitung, mille kolmas aastakäik nüüd lõpule jõuab, ei jää oma sisu poolest sugugi naaberlehest maha, vaid pigem on peaaegu alati rikkam huvitavate uute uudiste poolest kui too. – Ja ometi paneb eelarvamus, et meie piisava lugejaskonna puudumise üle õigustatult kurdame ning teadaoleva trüki- ja paberihinna tõusu juures, peame selle edasisest kättetoime- tamisest pigem kahju kui kasu ootama. – Ometi on meie Riias ja Liivimaal samuti ja isegi rohkem kui naabruses üllaid patrioote, sõpru ja isamaalise hoolsuse edendajaid!

Et teie toetuse ja meie üldkasulike püüdluste lahkeks edendamiseks seda vääri- lisem olla, oleme otsustanud uue aasta algusega meie ajalehe täiuslikkust suurenda- dada, seda veelgi rohkem inimkonna jaoks tähtsate ja huvitavate uudistega varustada ning kaupmeeskonna kasuks [iga numbri] lõppu uudised lisada, mis on Lübeckist või Sundist meie ja teiste Vene sadamatesse saabunud või siit sinna laevadele kaasa antud; lisaks sellele väljastame igal kuul tellijatele tasuta poolepoolsuse lisa õpetatud ja siinses piirkonnas kohaldatavatest ökonoomilistest ja teistest üldkasulikest uudistest. Samuti lubame, et märkame meie ajalehes suurima hoolega kõiki eriti huvitavaid kohalikke sündmusi; ühesõnaga, kasutame kogu võimalikku hoolt, et teenida aateliste patriootide heakskiitu.

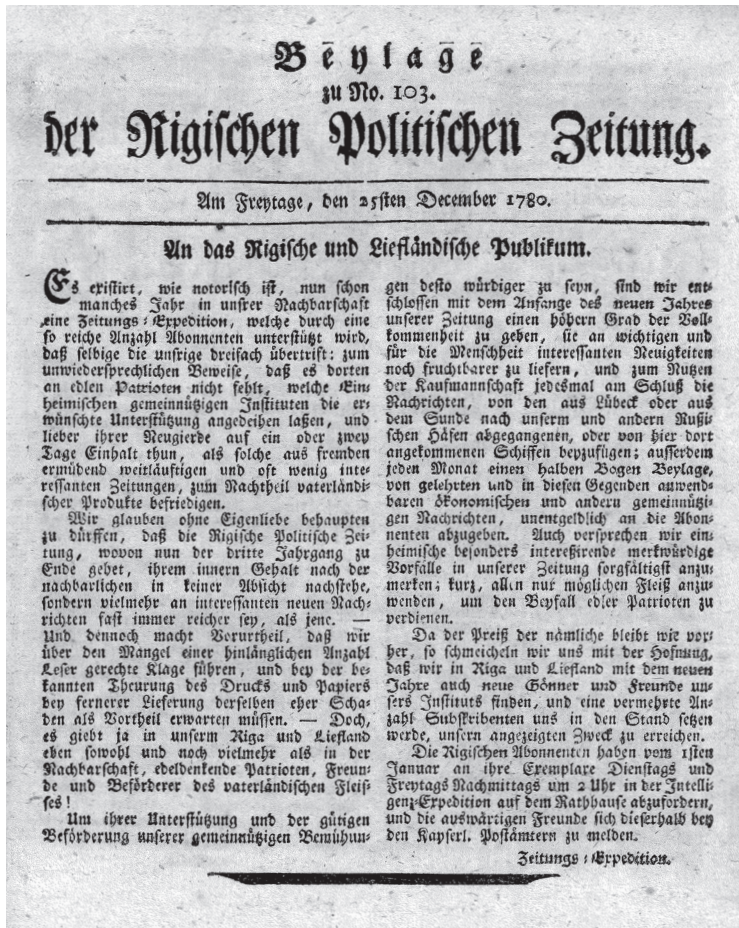
Kuna hind jääb samaks kui varem, siis hellitame ennast lootusega, et leiame uuel aastal uusi soosijaid ja sõpru meie asutisele Riias ja Liivimaal ning et me suudame saavutada enda seatud eesmärki.

Alates 1. jaanuarist peavad Riia tellijad küsima oma eksemplare teisipäeviti ja reedeti kell 2 pärastlõunal kuulutustekontorist raekojas, sõbrad väljaspool peavad end meldima keiserlikku postkontorisse.

Ajalehetoimetus

¹³ TLÜAR XIII-59: 1780, Beylage zu No. 103 der Rigischen Politischen Zeitung. Am Freytag, den 25sten December 1780.

RPZ-i lisaleht 1780. aastakäigu lõpus.

Läti rahvusraamatukogu haruldaste raamatute ja käsikirjade osakond

Rigische Politische Zeitung kui välisuudiseid edastav ajaleht, ent mitte ainult

Tegemist on niisiis omaaegsete reklaamteadetega, mille kaudu püüti RPZ-ile leida täiendavalt tellijaid. Teadete kaudu suheldi vahetult „Riia ja Liivimaa publikuga“, pöördudes lugejate poole otse. Lühiteadete vormis teavitamist tuli lehes üpris tihti ette, enamasti olid toimetuse sõnumid (*Bekanntmachung, Nachricht*) trükitud lehenumbri lõppu ja puudutasid ajalehe või mõne muu trükise ilmumist.¹⁴ Siin vaadeldavad separaadid on kindlasti erandlikud ja märksa sisu- ja tähendusrikkamad.

¹⁴ Vt nt Nachricht. Wegen des einfallenden Neujahrs-Fests, wird das Dienstägige Stück dieser Zeitung erst am Mittwoch um 2 Uhr Nachmittags ausgegeben. – RPZ, 29.12.1783; Nachricht. Diese Zeitung wird wöchentlich zweymal, Dienstags und Freytags, Nachmittags um 2 bis 4 Uhr in der Intelligenz-Expedition auf dem Rathhause, ausgegeben [- -]. – RPZ, 28.01.1782; Nachricht. Die Herrn Subskribenten der Monatschrift: Für Leser und Leserinnen werden ersucht das Achte Heft aus der Intelligenz-Expedition abholen zu lassen. – RPZ, 16.02.1781.

Tekstides peegeldub suhteliselt hiljuti alustanud ajalehe püüd defineerida enda turunišši ja paiknemist omaaegsel ajakirjandusmaastikul. Teated on omavahel dialoogis või pigem osutatakse hilisemas pöördumises varasemale. Seega tuleb allikaid vaadelda koos, mida siiani pole teadaolevalt tehtud; vähemalt Eestis on 1781. aasta dokument olnud tundmatu. Viimast mainib juba 1966. aastal kirjutatud ja tänini kõige põhjalikumas ülevaates Riia varastest ajalehtedest Meta Taube, kes aga ei käsitle 1780. aasta teksti.¹⁵

RPZ oli esimene Põhjasõja järel Eesti- ja Liivimaal asutatud ajaleht. Selle toimetaja oli jurist Georg Ludwig Zachariae (1735–1808), *notarius publicus* ja kubermangu arhivaar. RA toimetaja, raehärra Gottfried Berensi (1722–1804) väimehena oli ta kuulutustehe väljaandmisega kindlasti lähedalt kursis ja/või seotud.¹⁶ Seda tõendab mh 1780. aasta teadaandes leiduv info lehe edaspidise (alates 1781) levitamise kohta Riia raekoja kuulutustekontoris (*Intelligenz-Expedition*). Varem tuli ajalehte nõuda kella kahest viieni dokman (*Dockmann*)¹⁷ Ehlersi juurest Jakobi tänaval. Linnast välja saadeti leht postiga. RPZ ilmus kaks korda nädalas – teisipäeviti ja reedeti. Ajalehte trükkisid linnatrükkal Gottlob Christian Frölich (1731–1786) ja tema ametijärglane Julius Conrad Daniel Müller (1759–1830).¹⁸

RPZ-i trükiti kvartformaadis paberile poolel poognal ehk iga number kujutas endast üht (lehte) keskelt kaheks kokku volditud neljaleheküljelist trükist, kus tekst oli lehekülgedel esitatud kahes veerus. Ajalehele tüüpiliselt moodustasid selle sisu peamiselt välisuudised. Teated esitati n-ö uudiseplokkidena, mis olid pealkirjastatud nende korrespondentkohtade ja kuupäevade järgi. Uudiseplokkid olid üldiselt reastatud mittekronoloogilises ning esmapilgul paljuski juhuslikus järjekorras, ühes lehenumbris võis neid kokku olla kümme-kolm.

Taoline uudiste edastamise ja esitamise viis oli Euroopa ajalehtedes välja kujunenud juba 17. sajandil ning traditsioon jätkus kuni 19. sajandini.¹⁹ RPZ ei erinenud ei ülesehituse ega väljanägemise poolest kuigivõrd Riias ilmunud rootsiaegsetest elkäijatest või oma kaasaegsetest ajalehtedest.²⁰

Eeskujud ja konkurendid: Hamburger Correspondent ja Mitauische Zeitung

Mõlemas teadaandes mainitakse teisi ajakirjandusväljaandeid. Peatugem esmalt nimeliselt märgitul – „kõikvõimsal võistlejal“ ja „üleüldiselt nii palavalt armastatud“

¹⁵ M. Taube. Rīgas pirmie laikraksti, lk 65–129.

¹⁶ Samas, lk 173.

¹⁷ Riia suure gildi kodanikkonna eestkõneleja rae juures.

¹⁸ A. Buchholtz. Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588–1888, lk 223, 229.

¹⁹ K. Kruusmaa, K. Vanamölder. Positioning Riga in the 19th century news network: Tracing International News Flows in the Rigasche Zeitung Newspaper, 1802–1888. – Acta Historica Tallinnensia 2023, 29 (1), lk 3–34. <https://doi.org/10.3176/hist.2023.1.01>

²⁰ K. Vanamölder. Millist ajalehte loeti Rootsi aja lõpus Riias? Hamburgi/Altona ajalehtede mõjust Rigische Novelleni sisule 1681–1701. – Acta Historica Tallinnensia 2021, 27 (2), lk 298–330; J. Wilke. Die Zeitung.

ajalehel *Hamburger Correspondent* (1712–1934, edaspidi HC), mille täisnimi on *Staats- und Gelehrte Zeitung des Hamburgischen unpartheyischen Correspondenten*.²¹

HC oli enim loetud ja levinud saksakeelne ajaleht 18. sajandil. Selle domineerimine näiteks Põhja-Saksamaal oli nii valdav, et enne 19. sajandit ilmus terves regioonis teisi väljaandeid äärmiselt vähe.²² Laiast levikust kõneleb ka lehe tiraaž, mis tõusis 1730. aastate 1650 eksemplarilt 18.–19. sajandi vahetuseks 30 000-le, nii et selle trükkimiseks kasutati korraka 12 trükimasinat. 19. sajandi esimesel kümnendil ületasid tiraažid koguni 50 000 eksemplari.²³ Nõnda hiiglaslike tiraažide puhul on selge, et lehte turustati laialt terves regioonis. HC ilmus algselt kaks, seejärel alates 1722. aastast sajandi lõpuni neli korda nädalas, muutudes hiljem päevaleheks. Lehe formaat (kvart poolel poognal) ja välimus (tekst kahes veerus) jäid kuni 18. sajandi lõpuni sisuliselt muutumatuks.²⁴ Olgu meenutatud, et RPZ jälgis täpselt sama formaati ja tekstijaotust.

Läbi valgustusajastu püsinud lugupidamise pälvis HC tänu usaldusväärsele uudiseedastusele, milles keskenduti üksnes olulisele, jättes välja kõrvalise ja kõmulise. Selle eest vastutasid akadeemilise taustaga toimetajad, keda võib pidada ka esimesteks professionaalseteks saksa ajakirjanikeks, sest erinevalt paljude teiste väljaannete toimetajatest sai lehe väljaandmisest nende põhitöö.²⁵ Toimetajad olid tihedalt seotud Hamburgi valgustuslike ringkondadega ja seeläbi laiema literaartide võrgustikuga kogu Saksamaal, mille kaudu samuti kaastööd hangiti.²⁶ Lisaks saatsid ajalehele regulaarselt uudiseid esmaklassilised korrespondendid Euroopa suurlinnades – Londonis, Pariisis, Berliinis, Viinis, Peterburis, Leipzgis, Frankfurdis, Kopenhaagenis, Stockholmis ning Madalmaades ja Poolas.²⁷

Kahtlemata oli HC ajalehena omaette fenomen, kuid see ei tekkinud sugugi tühjale kohale. Juba 17. sajandil oli Hamburgist ja selle naabruses asuvast Altonast kujunenud Põhja-Euroopa uudisekaubanduse metropol. Mitmed seal ilmunud ajalehed olid omal ajal väga tuntud ja levinud üle kogu Läänemere piirkonna. Hamburgi ajalehtede põhjal pandi teiste seas kokku Riia rootsiaegset lehte *Rigische Novellen*.²⁸ Samas hoidsid väljaannete omavaheline konkurents ja kiiresti suurenev lugejaskond

²¹ Lehe nimi on aegade jooksul suuremal või vähemal määral teisenenud: vt *Deutsche Presse*, v-d 177–178.

²² H. Böning. E. Moepps. *Hamburg. Kommentierte Bibliographie der Zeitungen, Zeitschriften, Intelligenzblätter, Kalender und Almanache sowie biographische Hinweise zu Herausgebern, Verlegern und Druckern periodischer Schriften. Von den Anfängen bis 1765*, 1.1. – *Deutsche Presse. Bibliographische Handbücher zur Geschichte der deutschsprachigen periodischen Presse von den Anfängen bis 1815*, Stuttgart-Bad Cannstatt, 1996, v 185.

²³ Samas, lk 193; H. Böning. *Geschichte der Hamburger und Altonaer Presse. Von den Anfängen bis zum Ende des Alten Reichs*, 2: *Periodische Presse, Kommunikation und Aufklärung. (Presse und Geschichte – Neue Beiträge, 129.)* Bremen: edition lumière, 2020, lk 23.

²⁴ H. Böning. E. Moepps. *Hamburg*, v-d 178–185.

²⁵ Samas, v-d 185–186.

²⁶ H. Böning. *Geschichte der Hamburger und Altonaer Presse*, 2, lk 19.

²⁷ Samas, lk 17–20.

²⁸ K. Vanamölder. *Millist ajalehte loeti Rootsi aja lõpus Riias*, lk 298–330.

ajalehti avatuna ka sisemistele muutustele.²⁹ Ehkki lehtede põhisisu, ülesehitus ja teostus 17. ja 18. sajandil oluliselt ei muutunud,³⁰ ilmus juba 17. sajandi teisel poolel välisuudiste kõrvale just kohalikule avalikkusele suunatud paralleelmeedium, kus avaldati eraldi asetsevas leheosas reklaamteateid, eraisikute teadaandeid jmt.³¹

Seega järgis 18. sajandi alguses ilmuma hakanud HC juba väljakujunenud traditsioone, kui avaldas eelkäijatega analoogseid, põhimaterjalist eraldiseisvaid kohalikku elu puudutavaid või üldkasulikke teateid, millest kujunesid peagi eraldi rubriigid – valgustusliikumise kontekstis olulised nn õpetatud lisad, milles avaldati lisaks kaubandust ja majandust puudutavale teabele kohalikke teadaandeid ja kuulutusi.³² 18. sajandi teiseks pooleks oli ajalehest saanud niisiis mitme rubriigi ja lisalehtedega väljaanne, kuid selle põhirõhk jäi endiselt välisuudiste edastamisele.

18. sajandi kolmandal veerandil oli HC saksa valgustuslikes lugemisseltsides enim tellitud ajaleht.³³ Nii oli see ka Eesti- ja Liivimaal – just seda väljaannet (või siis lihtsalt „Hamburgi lehte“) telliti Indrek Jürjo andmeil meelsasti siinsetesegi klubidesse ja lugemisseltsidesse: seda loeti nii August Wilhelm Hupeli (1737–1819) rajatud Põltsamaa lugemisseltsis (1771–1800)³⁴ kui ka valgustuslikes klubides Riias, Tallinnas, Tartus ja Narvas. HC-d võib pidada välismaistest ajalehtedest eelistatuimaks: näiteks käis Tartu klubis vaid kaks lehte – Dörptsche Zeitung ja HC.³⁵ „Hamburgi ajalehte“ tellisid Tallinnas ka eraisikud, püüdes jagada aastatellimuse kulusid kahe-kolme huvilise vahel.³⁶ Olgu lisatud, et Hamburgi lehe kõrval on Tallinnas toona tellitud ka mingit Königsbergi ajalehte ja Riia kuulutustelehte.³⁷ Et „Hamburgi ajalehena“ peeti silmas just nimelt HC-d, kinnitab näiteks 1772. aastal Tallinna kuulutustelehes ilmunud teade: *Die Liebhaber welche die Kayserl. Privilegirte Hamburger neue Zeitungen halten wollen in einer Gesellschaft, belieben sich zu*

²⁹ H. Böning. Geschichte der Hamburger und Altonaer Presse, Von den Anfängen bis zum Ende des Alten Reichs, 1: Periodische Presse und der Weg zur Aufklärung. (Presse und Geschichte – Neue Beiträge, 128.) Bremen: edition lumière, 2020, lk 211.

³⁰ J. Wilke. Die Zeitung, lk 392–393.

³¹ K. Vanamölder. Kuidas täita pool sajandit kestvat pausi, lk 402.

³² H. Böning. E. Moepps. Hamburg, v-d 194–220.

³³ H. Böning. Geschichte der Hamburger und Altonaer Presse, 2, lk 23.

³⁴ I. Jürjo. Aufklärung im Baltikum, lk 115.

³⁵ Vt I. Jürjo. Lesegesellschaften in den baltischen Provinzen im Zeitalter der Aufklärung. Mit besonderer Berücksichtigung der Lesegesellschaft von Hupel in Oberpahlen, I-II. – Zeitschrift für Ostforschung 1990, 39 (4), lk 540–571; 1991, 40 (1), lk 28–56; I. Jürjo. Lesegesellschaften, I, lk 566.

³⁶ I. Jürjo. Lesegesellschaften, I, lk 547.

³⁷ Bekanntmachung. Sollten sich einige Interessenten finden die Königsberger Zeitung halten wollten, so haben selbige sich desfalls in der Wochenblatts-Expedition zu melden. – RWN, 25.04.1776, lk 2; Bekanntmachungen. Sollten sich zwey oder drey liebhaber finden, welche diesjährigen Hamburger Zeitungen mit zu halten wünschen; so können sis sich, der weitem Verabredung wegen, bey Herrn Franzen melden. – RWN, 08.01.1789; Diejenigen, die auf die Lesung der Hamburger-Zeitung und der Rigaschen wöchentlichen Anzeigen, für das künftige 1789sten Jahr pränumeriren wollen, belieben sich in der Bude unter dem Hause No. 73 zu melden. – RWN, 30.11.1797; vrd I. Jürjo. Lesegesellschaften, lk 547.

melden in der Wochenblatts Expedition.³⁸ 1767. aastast kandis HC täisnimetust Mit allergnädigster Keyserlicher Freyheit. Staats- und Gelehrte Zeitung des Hamburgischen unpartheyischen Correspondenten.³⁹ Kindlasti levis HC ka Peterburi, näiteks „laenas“ alates 1727. aastast ilmuma hakanud ajaleht St. Petersburger Zeitung (1727–1915) oma välisuudiseid muu hulgas ka HC-st.⁴⁰ Sama on teada Dörptsche Zeitungiga kohta, mille peamiseks allikaks oligi HC.⁴¹

Tuleb nõustuda Indrek Jürjoga, et HC oli valgustusaegsel Eesti- ja Liivimaal populaarseimaks ajaleheks.⁴² Teades, et ajaleht domineeris 18. sajandil Põhja-Saksamaal, võib selle mõjuvälja laiendada kogu saksa keeles lugevale Kirde-Euroopale, sh Liivija Eestimaale, mida traditsiooniliselt vaadeldaksegi valgustusajastu kontekstis ühtse kultuuriruumina.⁴³ Hamburgi lehte loeti Balti provintssides tähelepanelikult ja selle sisu läks lugejaile korda – näiteks esitas Liivimaa rüütelkond 1739. aastal Kuramaa hertsogile Ernst Johann von Bironile (1690–1772) kaebuse HC-s avaldatud valeinfo pärast.⁴⁴ Siinses valgustusdiskursuses ei ole HC ja selle õpetatud lisade mõju ja retseptiooni analüüsitud, omaaegne regiooni mõjukaim väljaanne on jäänud poolnähtamatult toonaste kohalike tellijate, lugemisklubide ja -seltside lugemislaudadele.

On tähelepanuväärne, et esimesena hakkasid 18. sajandil Riias ja Tallinnas ilmuma just kohalikud kuulutusteled. Ilmselt polnud „oma“ ajalehe järele pikka aega vajadust, sest välisuudiseid vahendasid mujal trükitud ajalehed (näiteks HC), mis jõudsid peale 1710. aastat siinsetesse keskustesse rutiinselt posti teel.⁴⁵

Teistest väljaannetest nimetatakse 1780. aasta teadaande alguses „ajalehe-toimetust naabruses“, mille väljaandel minevat RPZ-ist märksa paremini. Ilmselt peetakse selle all silmas Kuramaal Jelgavas 1765. aastast ilmuma hakanud väljaannet

³⁸ Umbes: Huvilistel, kes soovivad üheskoos uut keiserlikku privileegeeritud Hamburgi ajalehte tellida, palutakse endast märku anda nädalalehe toimetusele. RWN, 07.05.1772, lk 2, vt ka I. Jürjo. *Aufklärung im Baltikum*, lk 547.

³⁹ H. Böning, E. Moepps. *Hamburg*, v 177.

⁴⁰ C. Eichhorn. *Die Geschichte der „St. Petersburger Zeitung“ 1727–1902*. St Petersburg: Buchdruckerei der St. Petersburger Zeitung, 1902, lk 46–48. Vt ka K. Vanamölder. *Kuidas täita pool sajandit kestvat pausi*, lk 394.

⁴¹ I. Jürjo. *Tartu vanim ajaleht XVIII sajandi lõpul*. Keel ja Kirjandus 1989, 6, lk 343–350, siin lk 348.

⁴² I. Jürjo. *Aufklärung im Baltikum*, 115.

⁴³ H. Ischreyt. *Buchhandel und Buchhändler im nordosteuropäischen Kommunikationssystem (1762–1797)*. – *Buch und Buchhandel in Europa im achtzehnten Jahrhundert*. Fünftes Wolfenbütteler Symposium vom 1. bis 3. November 1977. (Wolfenbütteler Schriften zu Geschichte des Buchwesens, 4.) Hrsg. von G. Barber, B. Fabian. Hamburg: Dr. Ernst Hauswedel & Co, 1981, lk 249–270; M. North. *Geschichte der Ostsee. Handel und Kulturen*. München: Verlag C.H.Beck, 2011, lk 187; I. Jürjo. *Aufklärung im Baltikum*, lk 2; S. Schuldes. *Netzwerke des Buchhandels. Buchexport aus der Buchhandlung des Waisenhauses (Halle/S.) in die protestantische Diaspora in Russland*. – *Alles Buch. Studien der Erlanger Buchwissenschaft V*. Buchwissenschaft, Universität Erlangen-Nürnberg, 2003.

⁴⁴ J. Eckardt. *Livland im achtzehnten Jahrhundert*, lk 160–161; K. Vanamölder. *Kuidas täita pool sajandit kestvat pausi*, lk 400.

⁴⁵ K. Vanamölder. *Kuidas täita pool sajandit kestvat pausi*.

Mitauische Zeitung (edaspidi MZ), mis kandis vahemikus 1775/1776–1783 nime Mitauische Akademische politische und gelehrte Zeitung (sama perioodi sisse mahutus ka lühikest aega (1777) tiitel Mitauische Politische Zeitung). Väljaande tüübilt ühendas MZ kuulutustelege ja ajalehe formaati.⁴⁶ On äärmiselt kõnekas, et kui 1775. aastal muudeti väljaande nime, siis kohandati ka lehe vorm ja sisu „Hamburgi või ka Königsbergi uute poolehoidu võitnud ajalehtedega“ sarnasemaks.⁴⁷ MZ-i levik Liivimaal, selle uudiste valik ning võrdlus RPZ-iga seisab alles ees.

Katsetused sisuga – õpetatud lisad jt rubriigid

Mõlema tutvustatava teadaande peamine eesmärk on informeerida kavandatavatest muudatustest lehe sisus, et „ajalehele suuremat täiuslikkust anda“. Alustavale väljaandele olid taolised vormiotsingud ootuspärased. Ehkki RPZ keskendus ajalehena välisuudiste edastamisele, näeme selles ühtlasi ajastule tüüpilist žanrite mitmekesisust, mis oli omane nii HC-le kui ka MZ-ile. Võimalik, et täiendavad rubriigid lisatigi HC eeskujul, kuid samas ka vastusena lähima konkurendi ehk MZ-i juures läbi viidud sisumuudatustele. Lootus leida rohkem lugejaid – „uusi soosijaid ja sõpru“ – sundis lehte aja ja konkurentidega kaasas käima.

RPZ-i aastakäike lähemalt silmitsedes võib täheldada siiski teatud süsteemi välisuudiste reastamises ja muude rubriikide jaotuses. Esimesena avaldati alati kas kohalik uudis Riias või siis mujalt „kodumaalt“: Peterburist, Tallinnast, Moskvast jne. Riia enda teated kõnelesid valdavalt silmapaistvate võimukandjate läbisõitudest, mida juhtus sageli, arvestades linna paiknemist Peterburist läände viival teel. Lisaks leidsid mainimist kroonupühade tähistamised või muud kohalikud sõnumid. On tähelepanuväärne, et Riia enda teadete dateeringud kattusid peaaegu alati lehenumbri ilmumiskuupäevaga.⁴⁸ Kalendriaasta alguses avaldati ka statistilisi kokkuvõtteid eelmise aasta laevaliiklusest ning kirikumeetrika andmeid ristimiste, surmade ja kihlumiste kohta.⁴⁹ Aastakäikude algust ja lõppu markeerisid luulevormis tervitused. Neid ja rahvastikustatistilist teavet esitas analoogsel viisil juba ka rootsiaegne Rigische Novellen.⁵⁰

⁴⁶ A. Šemeta. Saksakeelne perioodika Liivi- ja Kuramaal enne 1800. aastat, lk 176.

⁴⁷ Samas, lk 177.

⁴⁸ Riga, den 8ten Januar. Am Freytage, den 4ten dieses, langten Se. Excellenzen, der Rußisch-Keyserl. Herr general-major und Ritter Semon Gawrilowitsch von Goritsch allhier an. – RPZ, 8.01.1779; Riga, den 30sten Junius. Vorgestern wurde der Gedächtnistag der Gelangung zum Thron Ihrer Kayserl. Majestät; und gestern das Namensfest unseres geliebtesten Großfürsten feyerlichst begangen. – RPZ, 30.06.1783.

⁴⁹ Riga, den 5ten Januar. Die Anzahl der in unserer Stadt und deren Gebiete im abwichenen Jahre getauften Kinder, belauft sich auf 1175; copulirt sind 360 Paar und 1066 Personen gestorben. Seit einigen Tagen befindet sich der berühmte reisende Britte allhier, dessen in unsern vorjährigen Blättern no. 18 und 21 von Wien aus, erwähnt worden, und wird dem Vernehmen nach, seine Wanderschaft zu Fusse nach Petersburg, Moskau u. s. w. fortsetzen. – RPZ, 05.01.1781.

⁵⁰ Balti kirjakuultuuri ajalugu, I, lk 155.

Kohalike ja omamaiste uudiste järel või nende puudumisel asuti välisteadete (London, Pariis, Rooma, Amsterdam jne) juurde, neile järgnes lühirubriik „Mitmesugused ja üldkasulikud sõnumid“ (*Vermischte und gemeinnützige Nachrichten*), mis sisaldas kõikvõimalikke õpetatud teateid, sh ka luuletusi prantsuse ja ladina keeles⁵¹ ning linna saabunud võõraste nimekirju.

Nagu tutvustatud teadaannetest selgub, katsetas RPZ aktiivselt uute rubriikide või lisalehtedega: 1781. aastast lisandus rubriik „Laevandusteated“ (*Schiffs-Nachrichten*) ja kasutusele võeti iga kuu lõpus ajalehe formaati (kvart poolel poognal, 4 lk) kopeeriv eraldi lisaleht (*Beylage*) õpetatud sõnumite ning ökonoomiliste ja üldkasulike teadetega. Sinna koondati nüüd kõik vastavasisulised teated, mis varem jagunesid lehenumbrite vahel. Lisalehe kaudu teavitas uutest raamatutest ka Balti valgustuse suurnimi, Riias tegutsev kirjastaja Johann Friedrich Hartknoch (1740–1789).⁵² Aasta hiljem (1782) muudeti korra kuus trükitud lisaleht üle nädala ilmuvaks poole lühemaks (kahe lehekülje pikkuseks) lisaleheks (*Quartalblatt*), mis oli sisult märksa mitmekesisem, mahutades nii välisuudiseid kui ka õpetatud/üldkasulikke teateid ja linna saabunud võõraste nimekirju. See vorm osutus ilmselt sobivaks, sest hiljem enam muudatusi ette ei võetud. Põhilehest eraldi seisvate õpetatud lisade trükkimine 1781. aastal tähendas ühtlasi Riia kuulutustelege RA kuulsa õpetatud lisade traditsiooni (kestis 1761–1767) jätkumist või ülekandumist. Samas ei tunginud RPZ sel viisil enam RA tegevusväljale ega läinud konflikti väljaandmisprivileegidega. Nimelt sai ajaleht RPZ ilmumisõiguse tingimusel, et seal ei trükita midagi sellist, mis kuulub juba turul oleva linna kuulutustelege RA pärusmaale.⁵³

RPZ-i asend rahvusvahelises postivõrgustikus

1781. aasta teadaandest selgub, et HC-d tajuti mitte üksnes eeskujuna, vaid ka konkurendina. Uhkusega teatatakse, et RPZ suutis avaldada „huvitavaid uudiseid, millest nii üldiselt populaarses HC-s kas üldse midagi ei leia või leiavad need mainimist vähemalt paar postipäeva hiljem“.

Varauusaegse Euroopa postiteede kommunikatsioonivõrgustikus paiknes Riia esmapilgul üsna „maailma serval“, kuid toimus olulise jaotus- või ühenduslülina, tagades süsteemi üldise toimimise. Juba 17. sajandi teisest poolest toimus Riia kaudu läänesuunaline postühendus Eesti- ja Liivimaale ja vastupidi, siitkaudu kulges ka postühendus Venemaaga.⁵⁴ Tsaaririigi pealinna üleviimine Peterburi tõstis Riia kui vahendaja tähtsust veelgi. Peterburi ja Lääne-Euroopa vahelist posti- ja reisijate

⁵¹ Nt Göthe hat ein Trauenspiel, Iphigemia in Tauris verfertigt, das in Weimar bey der Vortsellung außenordentlich gefallen hat. – RPZ, 10.01.1780. Luuletus nt RPZ, 25.01.1781.

⁵² Riga. Allhier ist bey Hartknoch verlegt und zu haben: das Buch von der Zukunft des herrn. Des neuen Testaments-Siegel. 22 Bogen in 8. Dies ist ein neuer und in mehr als einem Betracht vorzüglich wichtiger Commentar über Johannis Offenbahrung, vom Herrn General-Superintendent und Ober-Consistorial Rath Herder [- -]. – RPZ. Beylage zum Monat Januar [1781].

⁵³ A. Šemeta. Saksakeelne perioodika Liivi- ja Kuramaal enne 1800. aastat, lk 174.

⁵⁴ K. Vanamölder. Millist ajalehte loeti Rootsi aja lõpus Riias, lk 318–320.

liiklust oli vallutatud provintssides kõige otstarbekam korraldada läbi lühimat nn keisriteed trassil Peterburi-Narva-Tartu-Riia.⁵⁵ 1770. ja 1780. aastatel saabus post Riiga kolmest suunast:

- Lääne-Euroopast saabus nn saksa post üle Klaipėda ja Jelgava kahel korral nädalas: suviti teisipäeva ja pühapäeva pealelõunal, kevadel ja sügisel pühapäeva ja kolmapäeva hommikul.
- Kirde ehk Peterburi suunalt saabus post suviti kolmapäeval ja laupäeval, kevadel ja sügisel pühapäeviti ja neljapäeviti.
- Põhja ehk Tallinna-Pärnu suunalt saabus post teisipäeva ja reede pealelõunal.⁵⁶

Olulisteks postipäevadeks Riias olid niisiis pühapäev (laupäev) ning kolmapäev (neljapäev). See haakub ka RPZ-i ilmumise rütmiga: pühapäeval (laupäeval) Lääne-Euroopast ja Peterburist saabunud posti abil pandi kokku ajalehe teisipäevane number, kolmapäeval (neljapäeval) postiga saabunud materjal aitas täita reedest lehte.

Ajalehe väljaandmine täpselt postipäevade rütmis oli varauusajal üldine praktika. Riias oli toimitud nii juba Rootsi ajal, mil rõhuti eelkõige uudiste edastamise kiirusele – posti saabumise ja Rigische Novelleni ilmumise vahele jäi reeglina vaid üks tööpäev.⁵⁷ Sajand hiljem oli kiiruse kõrval vähemalt retoorikas tähtsamaks tõusnud kvaliteet: 1780. aasta teadaandes tuuakse sõnaselgelt välja MZ-i edu võti, milleks on toimetatud ja kontrollitud uudised. Protsess võttis küll aega, nii et lugejail tuli „ühe või kahe päeva jagu oma uudishimu talitseda, kui rahuldavad seda võõrastest, tüütult paljusõnalistest ja sageli ebahuvitavatest ajalehtedest“. Täpselt sama rõhutatke aasta hiljem ka RPZ-i 1781. aasta lisalehes: RPZ-is „ei olnud ühtegi ühekülgselt või enneaegset teadet, ja väga harva nägi vajadust neid [uudiseid] tagasi võtta, mis alati usaldust nõrgestavad, mille kohta leiab sageli näiteid teistes ajalehtedest“.

⁵⁵ E. Selli. Postijaamad riigi ja reisija teenistuses. Tallinn: Valgus, 1976, lk 24. Vt ka K. Vanamölder. Kuidas täita pool sajandit kestvat pausi, lk 392–395.

⁵⁶ Die Teutsche Post über Memel / kommt an / im Sommer Dienstags und Sonnabends Nachmittage / im Herbst und Frühjahr aber / Sonntags und Mittwochens frühe / auch nach Beschaffenheit der Wege und Ströhme wohl später / bringet Brieffe von allen Orten aus Teutschland / Holland / Engeland / Frankreich / Schweden und Dännemarck/ wie auch aus Curland. Gehet wieder dahin ab / Sonntags und Donnerstags Nachmittags umb 5. Uhr. [- - -] Die Post von St. Petersburg / Narva und Dörpt / kommt an im Sommer Mittwochens und Sonnabends / im Herbst und Frühling allerest Sontags und Donnerstags/ nach Beschaffenheit der Wege / diese Post bringet zugleich Brieffe mit aus Moscau / Archangel / ganz Rußland / Finnland und Schweden / wie auch aus denen im Lande belegenen kleinen Städtchen und Districten / als Wolmar / Walck / Wenden / und dergleichen. Gehet wieder dahin ab / Dienstags und Sonnabends Vormittags umb 11. Uhr. Die Post aus Reval / Habsahl / Pernau / und Arensburg / kommt bey guten Wege an Dienstags und Freytags Nachmittage. Gehet wieder dahin ab Sonntags und Mittwochens / vormittage præcise um 11. Uhr. Vt Liefpländischer Allmanach Auff daß Jahr... 1782–1783. RIGA Bey Sam. Lorenz Fröhlich in der Kramerstrassen [1781–1782].

⁵⁷ K. Vanamölder. Millist ajalehte loeti Rootsi aja lõpus Riias, lk 312–313.

Mõlemas teadaandes näeme, et ajalehe kokkupanemiseks kasutati „kõige huvitavamaid uudiseid kuulsatest välismaistest avalikest lehtedest“ (1781). Julgelt võib oletada, et üheks „doonoriks“ pidi olema HC ise. Meenutame veel kord, et uudisekaubanduse metropolis Hamburgis ilmunud ajalehti kasutati sada aastat varem rutiinselt ka Rigische Novelleni kokkupanemisel. Ajalehtede toimetamine Hamburgist Riiga võttis 17. sajandi lõpul aega keskmiselt 12–14 päeva ja kuna postitaristus sajandiga suuri muudatusi polnud toimunud, siis püsis kiirus sama ka 18. sajandil.⁵⁸ Oletuse tõestuseks vajaksid ajalehtede aastakäigud võrdlevat analüüsi soovitavalt digihumanitaarsetel meetoditel.

Nagu osutatud, oli RPZ-i kokkupanemiseks leitud ka teisi allikaid (ajalehti?), mis suutsid tuua uudiseid HC-st „vähemalt paar postipäeva“ varem. Üks selliseid oli kindlasti St. Petersburger Zeitung (edaspidi StPZ), milles avaldatud kohalikud Peterburi uudised kandusid RPZ-i veergudele püsivalt ja rutiinselt. Projekti „Digitales Forum Mittel- und Osteuropa (DiFMOE)“⁵⁹ raames on digiteeritud hulgaliselt StPZ-i aastakäike⁶⁰, analüüsiks sobivad 1779. ja 1783. aastate numbrid, vahepealseid aastakäike saadaval ei ole.

Võrdluse tulemust näitlikustab järgmine tabel:

Näide uudiste ülekandest St. Petersburger Zeitungist ajalehte Rigische Politische Zeitung 1783. aastal

Jrk	St. Petersburger Zeitung		Rigische Politische Zeitung	
	Lehe ilmumiskuupäev	Ülekanne →	Lehe ilmumiskuupäev	Ülekande kiirus päevades
1	19.09.1783 D	s-s	25.09.1783 D	7
2	22.09.1783 F	s-s	03.10.1783 D	12
3	29.09.1783 F	s-s	06.10.1783 F	8
4	03.10.1783 F	s-s	13.10.1783 F	8
5	06.10.1783 F	s-s	17.10.1783 D	12
6	10.10.1783 D	s-s	20.10.1783 F	11
7	13.10.1783 F	l	24.10.1783 D	12
8	17.10.1783 D	s-s	27.10.1783 F	11
9	20.10.1783 F	s-s	31.10.1783 D	12
10	27.10.1783 F	s-s	07.11.1783 D	12
11	31.10.1783 D	s-s	10.11.1783 F	11

Ülekanne:

s-s - uudis on ümber kirjutatud sõna-sõnalt
l - uudis on ümber kirjutatud lühendatult

D - *Dienstag*, teisipäev

F - *Freitag*, reede

⁵⁸ K. Vanamölder. Kuidas täita pool sajandit kestvat pausi, lk 392–395.

⁵⁹ Vt: <https://www.difmoe.info> (20.01.2024).

⁶⁰ <https://www.difmoe.eu/periodical/uuid:43302b6c-8098-492c-9859-3c9cb87ab389> (20.01.2024).

Nagu näha kasutati Peterburi ajalehte RPZ-i numbrite sisuga täitmiseks süstemaatiliselt ja rutiinselt. Analoogselt RPZ-iga olid StPZ-i esiuudised peaaegu alati kohalikud – StPZ-i puhul uudised Peterburist –, enamasti oli kohalikke teateid lehenumbri kohta üks. Nagu Riiaski kandis kohalik uudis lehenumbri ilmumisega sama kuupäeva⁶¹ ja just see võetigi sõna-sõnalt RPZ-i üle. Peterburi uudiste pärinemist just StPZ-ist kinnitab nende regulaarne ülekandumine järjestikustes numbrites: kui StPZ-is kohalikku teadet polnud, puudus see ka RPZ-is. Samuti võib tuua näiteid, kus RPZ-is ilmus identselt kaks StPZ-is järjestikku ilmunud uudist.

Tabelis toodud konkreetsete uudiste ülekandumise kiirust mõjutas ilmselt juba sügisene aastaaeg: parimal juhul ilmus Peterburi uudis Riia lehes nädal aega hiljem. Arvestades RPZ-i kokkupanemiseks kulunud aega, võib tõdeda, et kiiremal juhul jõudis post Peterburist Riiga u 4–5 päevaga.⁶² Meenutagem, et StPZ oli tüübilt samuti ajaleht, mis avaldas peamiselt Lääne-Euroopa uudiseid, mis pärinesid posti kaudu Peterburi toimetatud Euroopa tippajalehtedest.⁶³

Doonorlehed võisid mõlemal väljaandel olla samad või osaliselt kattuvad (näiteks HC). Paiknedes postivõrgustikus Riias kaugemal kirdes, polnud Peterburi ajalehes avaldatud Lääne-Euroopast pärit välisuudised RPZ-i jaoks aga enam uudisvääruslikud, sest need olid Riiga jõudnud (ja seal avaldatud) juba nädalapäevad varem. Samas tõi post Peterburi enda teated Riiga nii operatiivselt kui võimalik. Just selles avalduski RPZ-i eelis HC ees, sest võrreldes Riiga jõudsid Peterburi uudised Hamburgi tööpooldest „vähemalt paar postipäeva hiljem“. HC puhul on teada, et 1740. aastatel saabusid Peterburi teated lehte u 20 päevaga, mis on kõigiti kooskõlas postiühenduse kiirusega Hamburgist Riiga ja Peterburi.⁶⁴

Ajalehe rutiinne kokku panemine teistes ajalehtedes ilmunud materjali põhjal oli varauusaegse uudistekaubanduse juures tavaline ning teatud mõttes ka vältimatu praktika.⁶⁵ Kaks korda nädalas ilmuv väljaanne vajab pidevalt uut materjali, mida oli hõlbus hankida teistest perioodilistest väljaannetest. Hamburgist Riiga kulges postitee piki Läänemere ranniku linnu, läbides Lübeckit, Stralsundi, Stettinit (Szczecin), Danzigit (Gdańsk) ja Königsbergi.⁶⁶ Rootsiaegsele praktikale tuginedes võib oletada, et ilmselt kasutati RPZ-i kokkupanekul niisamuti ka mõnda Königsbergis trükitavat

⁶¹ St. Petersburg den 19 Sept. Am letzterwichenen Freytage, als am 16ten dieses, geruhten Ihre Kayserl. Majestät bey Sr. Erlaucht dem Herrn Vice-Kanzler, würllichen Geheimen-Rath, Senateur und Ritter Grafen Ostermann [- - -]. – StPZ, 19.09.1783.

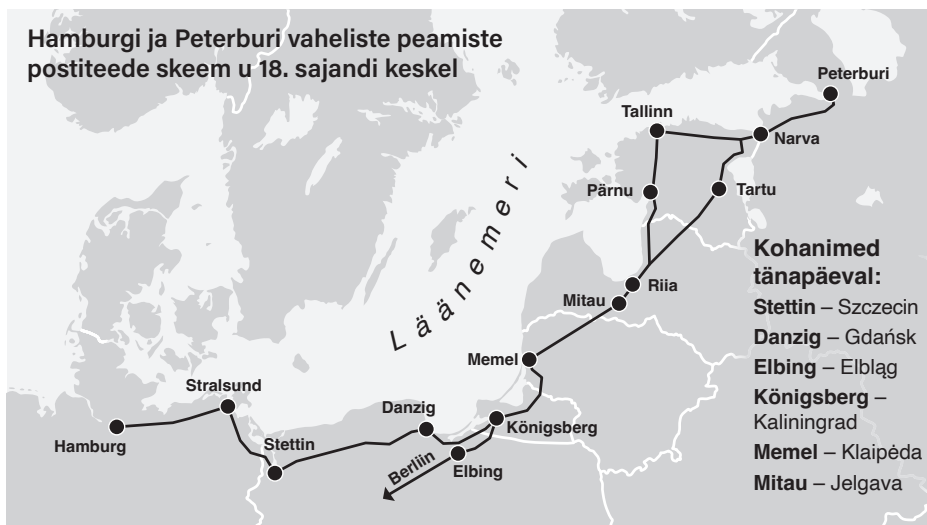
⁶² P. Pētersone. Vervollkommnungsprozeß der Postorganisation Livlands im 18. und 19. Jahrhundert (käsikiri autori valduses).

⁶³ C. Eichhorn. Die Geschichte der „St. Petersburger Zeitung“ 1727–1902, lk 46–48.

⁶⁴ Samas, lk 47.

⁶⁵ D. Bellingradt. The Dynamic of Communication and Media Recycling in Early Modern Europe: Popular Prints as Echoes and Feedback Loops. – Crossing Borders, Crossing Cultures. Popular Print in Europe (1450–1900). Hrsg. von M. Rospocher, J. Salman, H. Salmi. Berlin u.a.: de Gruyter 2019 (Studies in Early Modern and Contemporary History 1), lk 9–32.

⁶⁶ K. Vanamölder. Millist ajalehte loeti Rootsi aja lõpus Riias, lk 313–314.

Allikas: K. Vanamölder. Die Presse in Riga im 17. und 18. Jahrhundert. – Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte 26. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2024 [Ilmumas].

ajalehte⁶⁷, sest seal hargnes postitee edelasse, kulgedes Elbingist (Elbląg) Küstrini (Kostrzyn nad Odrą) kaudu Berliini.⁶⁸ Nii avaldasid ja edastasid Königsbergis trükitud ajalehed HC-st kiiremini neid uudiseid (sh Poolast), mis liikusid otse mööda seda postiteed itta ega pidanud esmalt Hamburgi kaudu ringi tegema. Königsbergis trükitud ajalehti kasutas doonorina ka StPZ.⁶⁹

Teise eelisenä HC ees võib pidada RPZ üle kahe korra madalamat hinda: aastatellimuse eest küsiti 5–6 albertustaalrit ehk umbes 6–7 rubla.⁷⁰ Võrdluseks olgu toodud, et 1790. aastate alul maksti Tartu Bürgermusses Hamburgi ajalehe poole aasta tellimuse („die prenumeration der Hamburger Zeitung“) eest 9 rubla ja 37 kopikat vases või 7 rubla 50 kopikat hõbedas, millele lisandusid veel postikulud.⁷¹ 1793. aastal maksis HC tellimine Peterburis 20–25 rubla.⁷²

⁶⁷ Samas, 316–317.

⁶⁸ Neue und vollständige Postkarte durch ganz Deutschland und durch die angränzende Theile der benachbarten Länder. Hrsg. von F. J. Heger. Nouvelle carte géographique des postes d'Allemagne et des provinces limitrophes. Nürnberg: im Verlag bey denen Homaennischen Erben, 1764.

⁶⁹ C. Eichhorn. Die Geschichte der „St. Petersburger Zeitung“ 1727–1902, lk 47.

⁷⁰ Albertustaalri maksis 18. sajandi lõpul, 19. sajandi alguses Liivimaal 115–130 kopikat, kohati enamgi. Näiteks Rigische Anzeigeni poole aasta tellimuse eest küsiti 2 albertustaalrit ehk 2,4 rubla. Vt I. Leimus. Raha Eesti- ja Liivimaa kubermangus 1700–1800. Vana Tallinn XXV (XXIX), lk 114–115; A. Šemeta. Saksakeelne perioodika Liivi- ja Kuramaal enne 1800. aastat, lk 160.

⁷¹ RA, EAA.1641.1.59, l. 18, 46, Tartu Bürgermüsse kassaraamat 25.11.1791–11.1810. Vt 1792: Vor des 2ten Halb Jahr die prenumeration die Hamburger Zeitung an Kupfer: M 9:37. Vor den Postillion die Zeitung uz bringen daß Jahr – 2:8; 1794: Vor der Hamburger-Zeitung den 2ten termin bezahlt mit 7 R. 50. Cop S. M.

⁷² H. Böning. E. Moepps. Hamburg, v 180.

Riia asend varauusaegses rahvusvahelises kommunikatsioonisüsteemis võimaldas RPZ-i kokkupanemisel kasutada uudiskandjaid, mis jõudsid linna nii Hamburgi, Peterburi kui ka Berliini suunalt. Võrreldes HC-ga, andis see kindlasti teatud eeliseid. Kõnekas on aga pigem, et RPZ-i väljaandja tunnetas oma ajalehte HC konkurendina, võttes – nagu teisedki tollased ajalehed, näiteks MZ – ühtaegu sellest ka eeskuju. See tõsiasi kõneleb selget keelt 18. sajandi Kirde-Euroopa postiühendustel põhineva kommunikatsiooniruumi tõhusast toimimisest, mis vähemalt Riia ajalehtede väljaandmispraktika näitel sai alguse juba sajand varem – Rootsi aja lõpus. Riias tajuti end olevat Hamburgiga samal kultuuriväljal.

HC vaieldamatu mõju Eesti- ja Liivimaa valgustusele ja siin ilmunud ajakirjandusväljaannetele on alles suuremalt jaolt avastamata. Balti provintside varased „poliitilised“ ajalehed – Mitauische Zeitung, Rigische Politische Zeitung ja Dörptsche Zeitung (DZ) vääriskid nii süvitsi kõrvutamist Hamburger Correspondentiga kui ka omavahelist võrdlevat käsitlust. Juba esmapilgul on selge, et näiteks DZ (digiteeritud on näiteks selle 1791. aastakäik) on nii ülesehituselt, rubriikidelt kui ka lisade poolest RPZ-iga peaaegu identne. Samuti on tähendusrikas, millistes keskustes välisuudiseid edastavaid ajalehti ei ilmunud. Näiteks Tallinnas ei trükitud neid alates 1710. aastast kuni 18. sajandi lõpuni – ilmus vaid kohalikku avalikkust kaasav kuulutusteleht. Kuid linn ei paiknenud ka Peterburi-Tartu-Riia-Hamburgi postiteel, pigem asetses Eestimaa keskus kõrvalisema postiteeharu tupikjaamas. Välisuudised tuli Tallinnas lugeda mujal ilmunud ajalehtedest.

Pühendan artikli prof. dr. phil. habil. Holger Böningi (16.12.1949–5.05.2024) mälestusele, kelle tööd on aidanud asetada Balti ajakirjanduse ajaloo selle loomulikku laia konteksti.

Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri projekt PRG1926 „Kokkupuuted, üleminek, muutus: nobilitas haereditaria ac litteraria varauusaegse kirjanduse väljakujunemisel Poola ja Rootsi Liivimaal“. Aitäh Ivar Leimusele ja Aija Taimi ale lahke abi eest. Tõlkeid on korrigeerinud Enn Küng ja Kristi Viiding, keda siinkohal paranduste ja ka muude kommentaaride eest südamest tänan.